

SPINOZISTISCHE BEGOOCHELINGEN

Author(s): P. Steenbakkers

Source: *Tijdschrift voor Filosofie*, 59ste Jaarg., Nr. 1 (MAART 1997), pp. 107-125

Published by: Peeters Publishers/Tijdschrift voor Filosofie

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/40888088>

Accessed: 19-09-2018 07:39 UTC

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

JSTOR

Tijdschrift voor Filosofie, Peeters Publishers are collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tijdschrift voor Filosofie*

TEKSTSTUDIE

SPINOZISTISCHE BEGOOCHELINGEN

door P. STEENBAKKERS (Universiteit Utrecht)

1. *Klevers droom*

In 1990 ontstond enige opschudding in de media over een nieuwe ontdekking: enkele tot dusver anonieme werkjes konden aan Spinoza's leermeester Franciscus van den Enden worden toegeschreven. De inhoud ervan zou, volgens de Rotterdamse filosoof dr W.N.A. Klever, aantonen dat Van den Enden tot Spinoza in dezelfde verhouding stond als Socrates tot Plato. In dit tijdschrift is op heldere en grondige wijze uiteengezet dat Klevers onderzoek ondeugdelijk was en dat het materiaal ons maar één ding met zekerheid kan leren, namelijk „dat Van den Enden *geen* proto-Spinoza was”¹. In de — voor wijsgerige kwesties ongebruikelijke — publiciteit die de vondst kreeg, was Klever prominent aanwezig, en een interviewer noteerde uit zijn mond het volgende:

Na die eerste lezing [van de teksten van Van den Enden, PS] kon ik nachtenlang niet slapen. Iedere Spinoza-onderzoeker droomt er van om iets belangrijks te ontdekken. [...] Ik vertelde de ontdekking aan mijn vrouw maar verder aan niemand, zelfs niet op de faculteit. Ik wilde de prioriteit zeker stellen².

Dit kan nauwelijks een realistisch inzicht in het lopende Spinoza-onderzoek worden genoemd: de meeste onderzoekers stellen zich tevreden met heel wat bescheidener oogmerken, in het besef dat ontdekkingen zich niet laten afdwingen. Maar de ontboezeming toont ons in ieder geval Klevers eigen ambities. Terwijl hij echter zelf van mening was „de ontdekking van de eeuw” te hebben gedaan³, reageerden de vakgenoten doorgaans ge-

Piet STEENBAKKERS (1951) is universitair docent Geschiedenis van de nieuwere wijsbegeerte aan de Universiteit Utrecht. Hij publiceerde o.m.: *Spinoza's Ethica from Manuscript to Print* (1994).

1. F. MERTENS, Franciscus van den Enden: tijd voor een herziening van diens rol in het ontstaan van het spinozisme? *Tijdschrift voor Filosofie* 56 (1994), p. 717-738; citaat p. 738. Vgl. ook p. 736, voor een principiële kritiek op Klevers behandeling van het historisch materiaal.

2. 'Franciscus van den Enden was het brein achter Spinoza', interview van F. EIJGENRAAM met W. KLEVER, *NRC Handelsblad*, 8 mei 1990.

3. Aldus geciteerd in een interview met Michel MAAS, *De Volkskrant*, 26 mei 1990.

reserveerd⁴. De droom leek nog niet in vervulling te zijn gegaan, en het wachten was op een gelegenheid om de wereld alsnog versteld te doen staan met een unieke vondst.

Die kans deed zich voor toen een Rotterdamse collega, dr. H. Krop, Klever microfilm-afdrukken toonde van een bijzonder exemplaar van de *Opera posthuma*, de nagelaten werken van Spinoza, zoals die in 1677 door zijn vrienden zijn uitgegeven. In dit boek werd ook de *Ethica* voor het eerst gepubliceerd. Krop was naar de Leidse universiteitsbibliotheek gegaan voor een afdruk van het *Ethica*-gedeelte. Het ging hem om de gedrukte tekst, maar hij trof daarin ook een menigte handgeschreven opmerkingen aan. Nu was dit geen nieuws: het was zelfs voor de Leidse bibliotheek, die een speciale en waardevolle collectie *libri annotati* bezit, de aanleiding geweest het exemplaar in 1991 te verwerven⁵. De aantekeningen zijn van belang omdat ze vrijwel direct na het verschijnen van de *Opera posthuma* moeten zijn aangebracht, en getuigen van een grondige lezing van de teksten. Bij de aankoop van het boek heeft de toenmalige conservator Westerse handschriften, prof. dr. P. Obbema, het oordeel van deskundigen ingeroepen. Ook daarna is het boek door verschillende onderzoekers, waaronder mijzelf, bekeken. De oordelen waren, zover ik weet, vrijwel gelijklopend: het betreft een zeer waardevol document van de allereerste receptie van Spinoza's nagelaten werken. Helaas blijkt uit het boek niet wie de aantekeningen heeft gemaakt. Een nadere analyse van de inhoud en het achterhalen van de anonieme auteur zou tijdrovend onderzoek vergen, en daar had op dat moment niemand plannen voor. Toen Klever de afdrukken van het *Ethica*-gedeelte onder ogen kreeg, stond zijn conclusie meteen vast: dit moest van Spinoza zelf afkomstig zijn, en onmiddellijk — zonder de rest van het boek te hebben gezien, zonder het Leids exemplaar zelfs maar in handen te hebben gehad — belegde Klever een persconferentie om de wereld te verblijden met de ontdekking van vele nieuwe tekstfragmenten van Spinoza. Voor de televisie zei hij:

Wat betreft de Spinozakunde [...] is dit toch wel de ontdekking van de eeuw. Twintig jaar ben ik met Spinoza bezig. Je droomt er wel eens over om iets nieuws, een nieuwe tekst van Spinoza zelf te ontdekken, en nu heb ik een heleboel tekst, een ongelooflijk aantal interessante tekstfragmenten, nou, dan kunt u zich voorstellen, dat gaat niet in de kleren zitten, je wordt helemaal opgewoeld en opgewonden, je kunt niet meer slapen, je kunt..., nee..., nee..., je bent helemaal van streek⁶.

Het geval deed nogal wat stof opwaaien: eerst de zogenaamde ontdekking zelf, maar al direct ook de tegengeluiden vanuit de Leidse universiteit en daarna de ontzenuwing van Klevers onbesuisde beweringen die ik in *NRC Handelsblad* publiceerde⁷. Om de para-

4. Zie bijvoorbeeld de literatuur die Mertens noemt in noot 9, p. 719. Ook in de journalistieke berichtgeving over de vondst was trouwens al de nodige scepsis te beluisteren.

5. Het bewuste exemplaar draagt de signatuur 755 F 32. De Leidse universiteitsbibliotheek heeft nog een *Opera posthuma* (signatuur 546 E 4, ooit in het bezit van Prosper Marchand), maar als ik in het vervolg over „het Leidse exemplaar” spreek, doel ik steeds op het laatst verworven, geannoteerde boek. In de voetnoten duid ik het aan als OP Leiden. Bij citaten uit de annotaties handhaaf ik de schrijfwijze van de anonieme commentator; wel zal ik zijn afkortingen expanderen, en dit te kennen geven door de aangevulde letters te cursiveren.

6. NOS-journaal, 3 oktober 1995, bulletin van 20.00 uur.

7. *NRC Handelsblad*, 12 oktober 1995. Een uitvoeriger reactie heb ik op het World Wide Web gezet (<http://www.phil.ruu.nl/home/piet/posthuma.html>).

doxale aanwezigheid van aantekeningen in Spinoza's eigen hand in een postuum verschenen werk te verklaren, opperde Klever dat de *Ethica* al voor de dood van de wijsgeer zou zijn gedrukt⁸. Ondanks de zeer ernstige kritiek bleef hij bij zijn aanvankelijke stelling dat het wel degelijk tekstfragmenten van Spinoza betrof. Bij zijn afscheid als universitair hoofddocent aan de Rotterdamse universiteit, op 15 november, ging hij opnieuw op de zaak in. De veronderstelling dat de notities door Spinoza zelf waren opgeschreven had hij inmiddels losgelaten, maar hij onthulde nu wie dan volgens zijn laatste inzichten wel de auteur zou zijn geweest: Tschirnhaus. In augustus 1996 verscheen van Klevers hand het boek *Ethicom*, met daarin opgenomen een appendix over de Leidse aantekeningen⁹. In feite is dit de eerste publicatie waarin de toeschrijving van de fragmenten aan Spinoza wordt verdedigd; tot dusver hebben we het met berichten in de media moeten doen. Reden genoeg om Klevers beweringen nu aan een nadere toetsing te onderwerpen. Maar alvorens aan die analyse te beginnen, verdient de algemene context van de toeschrijving de aandacht.

2. *Adnotationes ad Ethicom*?

Wie enigszins vertrouwd is met het werk van Spinoza, zal door dit alles herinnerd worden aan de aantekeningen van Spinoza bij zijn *Tractatus theologico-politicus*, bekend als de *Adnotationes ad Tractatum theologico-politicum*¹⁰. Zou iets dergelijks bij de *Ethica* ook denkbaar zijn? De omstandigheden maken het uiterst onwaarschijnlijk. De *Tractatus theologico-politicus* was in 1670 gedrukt, en Spinoza had daar *achteraf* nog enkele toelichtingen bij¹¹. (Van deze notities zijn een aantal handschriftelijke versies, waaronder

8. Dat is overigens iets minder absurd dan het op het eerste gezicht lijkt. Spinoza was al in 1675 in Amsterdam om het werk te laten drukken, maar zag daar bij nader inzien van af. Hoeveer de werkzaamheden gevorderd waren toen de publicatie alsnog werd afgeblazen valt niet te zeggen. Wel kan het uitgesloten worden geacht dat de hele *Ethica* al gezet (laat staan gedrukt) was, om te blijven liggen tot na Spinoza's dood; dat zou voor de drukker en de uitgever een enorme investering zijn geweest, waarvan het op dat moment uiterst onzeker was of en wanneer die nog eens rendement zou gaan opleveren. Zie voor de drukgeschiedenis van de *Opera posthuma* mijn *Spinoza's Ethica from Manuscript to Print: Studies on Text, Form and Related Topics* (Assen, Van Gorcum, 1994), p. 5-70.

9. W.N.A. KLEVER, *Ethicom, ofwel Spinoza's Ethica vertolkt in tekst en commentaar* (Delft, Eburon, 1996). Daarin, met afzonderlijke paginering: „Appendix: Nieuwe teksten van en over Spinoza (als aantekeningen bij de *Ethica* in de Leidse OP)”. Hierna geciteerd als W.N.A. KLEVER, Appendix. Na alle ophef van oktober 1995 is het bevreedend dat „de belangrijkste ontdekking met betrekking tot Spinoza's werk na de vondst van de *Korte Verhandeling* in de vorige eeuw” (aldus Klever in een persbericht van de Erasmus Universiteit Rotterdam, 3 oktober 1995) op deze esoterische wijze wordt gepresenteerd. Klevers boek is in een kleine oplage verschenen, en voor een groot deel op voorintekening verkocht. Recensie-exemplaren zijn niet verstrekt, en ik betwijfel of het in veel bibliotheken te vinden zal zijn. Op de hoofdtekst van *Ethicom*, een wonderlijke mengeling van vertaling en commentaar, zal ik hier verder niet ingaan. In een latere publicatie (te verschijnen in de reeks Mededelingen vanwege Het Spinozahuis) wil ik een volledig overzicht bieden van alle Nederlandse *Ethica*-vertalingen, waaronder dus ook Klevers *Ethicom*.

10. Uitgegeven in C. GEBHARDT (ed.), *Spinoza Opera* (Heidelberg, Winter, 1925, ¹1972), dl. 3, p. 249-267.

11. Zie Spinoza's brief 68 (aan Oldenburg, september/oktober 1675): „Verder zou ik [...] graag willen dat ge mij de plaatsen van het *Godgeleerd-staatkundig vertoog* aanwijst, die de geleerden aanstoot hebben gegeven.

een autograaf, bewaard. Daaruit kan men afleiden dat er een groep toegewijde lieden was, die alles van Spinoza waar ze de hand op konden leggen zorgvuldig bewaarde en doorgaf.) In het geval van de *Ethica* had de filosoof de persklare kopij nog tot zijn overlijden onder handbereik, en elke toelichting die hij alsnog op de tekst wilde geven, kon daarop worden aangetekend. Zijn vrienden, die de uitdrukkelijke wil van de overledene uitvoerden door het *Ethica*-handschrift te publiceren, hebben dat met veel respect en zorg gedaan. Eventuele toevoegingen of toelichtingen van de hand van de meester zouden zij zonder meer in de gedrukte versie hebben verwerkt. Het bestaan van een onbekende commentaartraditie die op de wijsgeer zelf teruggaat lijkt dus uitgesloten. Dat neemt niet weg dat er ooit nog wel handschriften of geannoteerde exemplaren van de *Opera posthuma* (of de Nederlandse vertaling daarvan, *De nagelate schriften*, ook van 1677) zouden kunnen opduiken die notities uit de directe omgeving van Spinoza bevatten. De mannen die zijn werken voor de pers gereed hadden gemaakt — Lodewijk Meyer, Jarig Jelles, Jan Rieuwertsz, Jan Hendriksz Glazemaker, en verder misschien Johan Bouwmeester, Pieter van Gent, Georg Hermann Schuller — hebben uiteraard zelf ook exemplaren van die boeken gehad, en het is denkbaar dat ze daarin correcties hebben genoteerd, of delicate informatie (speciaal hetgeen veiligheidshalve uit de brieven was weggelaten) hebben aangevuld. Toen ik van het bestaan van de Leidse aantekeningen vernam, hoopte ik dan ook dat het een dergelijk exemplaar uit de directe omgeving van Spinoza betrof. Helaas: de anonieme commentator noteert vele scherpzinnige observaties, maar uit geen van zijn opmerkingen blijkt dat hij over andere informatie beschikte dan hij uit grondige lezing van deze tekst en andere gepubliceerde werken kon halen.

Als we er, bij wijze van hypothese, van uitgaan dat alle aantekeningen door dezelfde hand zijn geschreven¹², dan tekent zich het volgende profiel van de commentator af¹³. Hij was een Nederlander, beschikte over een grote vaardigheid in het Latijn¹⁴, kende

Ik wil namelijk enige toelichtende aantekeningen geven op die verhandeling, om zo mogelijk enige vooroordelen daartegen uit de weg te ruimen'' (SPINOZA, *Briefwisseling*, vert. en uitgeg. door F. AKKERMAN, H.G. HUBBELLING en A.G. WESTERBRINK, Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1977, p. 388).

12. Zekerheid hierover heb ik niet, maar het materiaal geeft ook geen aanleiding om twee of nog meer verschillende handen te postuleren. Door het boek heen zijn wel verschillen in verzorgdheid (van uiterst regelmatig en strak schoonschrift tot gehaaste hanepoten), schrijfstof (inkt en soms rood potlood) en inktkleur, maar dit alles lijkt toch eerder te wijzen op verschillende tijdstippen en omstandigheden dan op verschillende schrijvers. Het algemene schriftbeeld, de lettervormen, afkortingen, speciale tekens en annotatiestrategieën (zoals het gebruik van bepaalde verwijstekens) blijven het hele boek door consistent. Ook het Latijn en de aard van de commentaar maken een homogene indruk.

13. Een vrouwelijk kandidaat komt, in dit tijdsgewricht, niet in aanmerking; de commentator had een academische opleiding en daarvan zijn vrouwen in de zeventiende eeuw uitgesloten. De hier door mij opgesomde kenmerken van de commentator komen in het vervolg niet systematisch aan de orde. Ze worden gestaafd in een artikel van mijn hand in het *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis / Dutch Review of Church History*, jg. 77, nr. 1-1997, p. 62-77.

14. Behalve uit zijn eigen annotaties, geschreven in een wendbaar en trefzeker Latijn, blijkt dat ook uit de ingrepen die hij zich her en der in het Latijn van de *Opera posthuma* veroorlooft. Die zijn altijd scherpzinnig, hoewel niet in alle gevallen gefundeerd. Dat laatste verdient expliciete vermelding, omdat Klever bij een bepaalde emendatie concludeert dat de commentator toegang moet hebben gehad tot een geau-

Hebreuws, was een gelovig christen van coccejaanse snit en uiteraard grondig vertrouwd met de bijbel, was wellicht theoloog, had een levendige belangstelling voor religieuze en theologische kwesties, stond open voor de nieuwe wijsbegeerte van zijn tijd, las Spinoza met sympathie maar niet zonder voorbehoud, toonde speciale belangstelling voor onderwerpen die met kennisleer in verband stonden (waarover hij ook een boek had geschreven, waarvan niet duidelijk is of het ook is gepubliceerd), volgde de natuurwetenschappelijke ontwikkelingen kennelijk niet zo goed, en was in ieder geval midden 1686 nog in leven. Dat sluit heel wat kandidaten uit, maar toch blijven er nog zoveel over dat het onderzoek voorlopig niet is afgesloten.

3. *Tschirnhaus*

Toen ik mogelijke kandidaten de revue liet passeren, heb ik in een vroeg stadium ook wel even aan Spinoza's jongere correspondent Ehrenfried Walther von Tschirnhaus gedacht. Die viel evenwel meteen weer af: zijn Latijn is zeer veel slechter dan dat van de anonieme commentator; hij is geen Nederlander (daarover verderop meer); in een lijstje met boektitels dat de commentator op het schutblad van de Leidse *Opera posthuma* heeft genoteerd treffen we ook aan „Medic: mentis & corporis van Tschirnhaus”, een vermelding die in deze formulering toch niet van Tschirnhaus zelf afkomstig zal zijn; in de commentaar vinden we een depreciërende opmerking over wetenschappelijke waarnemingen, waarvan de strekking zich richt tegen Christiaan Huygens¹⁵, voor wie Tschirnhaus juist een grote achting had; en tenslotte: het is zijn handschrift helemaal niet. Dat laatste is in de Leidse universiteitsbibliotheek gemakkelijk te verifiëren, omdat daar ook autografe brieven van Tschirnhaus bewaard worden¹⁶.

toriseerde andere bron, namelijk zijn eigen afschrift (W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 28). De desbetreffende tekstplaats is *Ethica* 3, prop. 47, scholium, waar de anonieme commentator *tantum* in *tamen* verbetert (OP Leiden, p. 132, r. 1). Nu ligt die conjectuur voor de hand, zoals J.H. LEOPOLD — die dezelfde correctie voorstelde — heeft opgemerkt: in de voorgaande zin verwijst Spinoza naar *Ethica* 2, prop. 17, coroll., en daar staat in dezelfde context *tamen* (zie J.H. LEOPOLD, *Ad Spinozae Opera posthuma*, Den Haag, Nijhoff, 1902, p. 75). De commentator formuleert zijn conjecturen *ope ingenii*, en dat houdt ook in: aandacht voor de context en voor Spinoza's verwijzingen. Zijn voorstellen zijn vaak raak, maar ook wel eens mis (bijvoorbeeld de conjectuur *sese* voor het tweede *esse* in „virtutis fundamentum esse ipsum conatum proprium esse conservandi”, *Ethica* 4, prop. 18, scholium; OP Leiden, p. 178). Dat aan zijn andere lezingen een onafhankelijke tekstgetuige ten grondslag zou liggen blijkt nergens uit.

15. In de brief die nu het nummer 26 draagt (Spinoza aan Oldenburg, mei 1665; in de *Opera posthuma* nummer 13) doet Spinoza verslag van hetgeen hij van Christiaan Huygens heeft vernomen, onder meer over de ringen van Saturnus, en hij zegt daar: „ejus enim ansas Planetas esse putavit [sc. Cartesius], fortè quia eas Saturnum tangere nunquam observavit” (*Opera posthuma*, p. 436). De commentator heeft de geciteerde tekst onderstreept, en in de marge genoteerd: „Notissimum nunc planetas esse. tu haut ita facile physice prudens narratis nescio quibus experimentis fide”. (Het is nu maar al te bekend dat het planeten zijn. Natuurkundige, je moet als je verstandig bent, niet zo gemakkelijk vertrouwen op allerlei waarnemingen die je worden verteld.) Uit deze opmerking blijkt een zekere argwaan jegens observaties zoals Huygens die, dank zij zijn sterk verbeterde telescoop, had kunnen verrichten. Huygens deed zijn waarnemingen al in de jaren vijftig en publiceerde zijn bevindingen in 1659, maar de commentator geeft, zo'n twintig jaar later, nog altijd de voorkeur aan de verouderde visie van Descartes.

16. De Tschirnhaus-handschriften bevinden zich in de Huygens-collectie van de UB Leiden. Daaronder bevinden zich slechts twee autografen van Tschirnhaus zelf: de brieven van 11 september 1682 en van 12 decem-

En nu komt Klever dus met de theorie dat de aantekeningen in het Leidse boek *wel* door Tschirnhaus zouden zijn geschreven. Hij voert daarvoor vier gronden aan, bij wijze van besluit van de appendix¹⁷. Ik zal ze een voor een bespreken.

Eerste grond: „handschriftvergelijking” — zo summier staat het er. Helemaal aan het begin komt het ook ter sprake en daar is Klever iets uitvoeriger:

De meeste en belangrijkste aantekeningen zijn geschreven in het handschrift waarin ons vele brieven met wiskundige inhoud van Walther Ehrenfried [bedoeld is Ehrenfried Walther, PS] von Tschirnhaus zijn overgeleverd, zodat we mogen aannemen dat Tschirnhaus de oorspronkelijke bezitter van het exemplaar is geweest en dat hij samen met zijn vrienden, die ook Spinoza's vrienden waren, de aantekeningen in de marges of tussenruimten van de tekst geschreven heeft¹⁸.

En daar moeten we het mee doen. Er worden geen foto's afgedrukt van de handschriften waar het om gaat; Klever zwijgt in alle talen over de paleografische fundering van zijn these; zelfs verzuimt hij zijn lezers mee te delen wat dat voor brieven zijn, in welke bibliotheken of archieven ze te vinden zijn, onder welke signaturen. Zou Klever werkelijk niet weten dat dit soort onderzoek empirische argumentatie behoeft? Of weet hij het wel en is zijn verzuim ingegeven door verlegenheid, omdat er geen deugdelijke bewijzen te geven zijn?

Wie beweert de schrijver van een anoniem handschrift te kunnen identificeren, neemt daarmee de bewijslast voor die toewijzing op zich. Het had op Klevers weg gelegen het relevante materiaal te produceren. Nu hij dat niet heeft gedaan, kan ik wel stellen dat de anonieme commentator van de Leidse *Opera posthuma* zeker Tschirnhaus *niet* is, maar voor de lezer is de ene bewering niet overtuigender dan de andere. Vandaar dat ik in dit artikel het bewijsmateriaal maar heb opgenomen. Het zijn foto's van respectievelijk pagina 35 van het Leidse exemplaar van Spinoza's *Opera posthuma*, en van een fragment van een autografe brief van Ehrenfried Walther von Tschirnhaus aan Christiaan Huygens, gedateerd 11 september 1682¹⁹. De illustraties — die (als de annotaties inderdaad in de jaren na 1677 zijn aangebracht) uit dezelfde periode stammen — laten zien dat de beide handen sterk verschillen, zowel in hun algemene verschijningsvorm als in vele details²⁰. Exit Tschirnhaus.

ber 1687 (de laatste met een eveneens autografe appendix), beide aan Huygens. Deze zijn uitgegeven in de *Œuvres complètes* van Chr. HUYGENS (Den Haag, Nijhoff), dl. 8 (1899) en 9 (1901), als nrs. 2276 en 2457-2458. De overige stukken zijn afschriften in verschillende handen (Huygens, Van Gent, Makreel).

17. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 48-49. Overigens worden daar de tekstfragmenten niet *allemaal*, en ook niet met volstrekte *zekerheid* aan Tschirnhaus toegeschreven: „Dat de schrijver van de *meeste* aantekeningen Tschirnhaus moet zijn geweest, is *hoogstwaarschijnlijk*” (mijn cursivering, PS). Dit voorbehoud heeft echter in het betoog geen consequenties: over die hypothetische andere handen vernemen we verder niets, en er wordt steeds zonder een zweem van twijfel of reserve over Tschirnhaus als auteur gesproken.

18. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 1.

19. Beide stukken bevinden zich in de UB Leiden, die ik erkentelijk ben voor de foto's en de toestemming tot publicatie.

20. Karakteristiek voor de hand van Tschirnhaus zijn bijvoorbeeld de sterk naar links gebogen staarten (zoals te zien in de letters *g*, *j*, *p*, *q*, *x* en lange *s*), de vorm van de *et*-ligatuur, en de wijze waarop de bovenste haal van de letter *e* aan de voorgaande letter wordt verbonden. Op al deze onderdelen wijkt het handschrift van de anonieme commentator stelselmatig af.

quisque maximo conatu omnium rerum causas finales intelligere, debet nihil mali
 easque explicare studeret. Sed dum quæsierunt ostendere, natu-
 ram nihil frustra (hoc est, quod in usum hominum non sit) agere, ^{struunt, se utiq;}
 nihil aliud videntur ostendisse, quàm naturam, Deoque æque, ac ^{factos, iudicant in}
 homines, delirare. Vide quæso, quò res tandem evasit! Inter tot ^{et pro placento: ab hinc}
 naturæ commoda non pauca reperire debuerunt incommoda, & sic sua qd; ipse
 tempestates scilicet, terra motus, morbos &c. atque hæc statue-
 runt propterea evenire, quòd Dii irati essent ob injurias, sibi ab ^{mirum videri possit}
 hominibus factas, sive ob peccata in suo cultu commissa; <sup>et quam-
 vis talia quædam
 res adeo ad promer-</sup>
 & quam-^{vis} talia quædam ^{condonanti q; mi-}
 vis experientia reclamaret, ac infinitis exemplis ostenderet, ^{serum in modum}
 incommoda, atque incommoda piis æquè, ac impiis promiscuè eve-
 nire, non ideo ab inveterato præiudicio desisterunt: facilius enim ^{metu in eos hras}
 re, & sic præsentem suum & innatum statum ignorantia retinere, quò facta sope
 quàm totam illam fabricam destruere, & novam excogitare. Unde ad ignominiam illi
 pro certo statuerunt; Deorum judicia humanum captum longissi-
 mè superare: quæ sanè unica fuisset causa, ut veritas humanum ^{nam n' erga ad Da-}
 tantum circa figurarum lateret; nisi Mathesis, quæ non circa fines; sed ^{rum, quæ meth-}
 tantum circa figurarum essentias, & proprietates versatur, aliam ^{ant præcus & blan-}
 veritatis normam hominibus ostendisset, & præter Mathesin aliæ ^{ditas, ignaros ad-}
 veritatis etiam assignari possunt causæ, (quas hic enumerare supervaca-
 neum est) à quibus fieri potuit, ut homines communia hæc præiudi-
 ciant. ^{Et 29}
 Inferni qui sunt de stripe noti, nec illi minus, quàm ^{7 sibi ipsi: tota}
 vero se a civitate priorem committunt, vel p' ipsam fidem, ignorantia ut mesch à mil-
 ty. forte. nemig' strabulum, & in aciem non sapientie, ab' sol' de iudicis. strabulum
 : strabulo nimis, a uniam, episcopiam, & animadversio a ratione, quæ hæc oia ibi putant
 consistit, alio m'itum, statum de sig; Dii, a totiq; calificiõ a cogitatum. Ec

Illustratie 1 B. d. S., Opera posthuma, Leiden, Universiteitsbibliotheek, 755 F 32, p. 35 (gedeelte)

profecto, fector ubiq; me dnamy to singulare negotiorum, sed satis mihi bene est
 qd pro virib; comby fr am publico sic gressu e in talibus Manu gaudium pofa,
 bile excolere. Si vero pout firmifimē spars, Tunc Mā in bis opes, qd qm in hanc
 lo actimis agis Du. Colbert obtineam ut Shōia mea conhimere hieq; gerib;
 omib; dignitib; d offiis in Labris veniatiso (gout halyng magno onem;
 nefci, hieq; id verum dndum esse regem in Mea conditionis hominib;
 qua collegant d et; mē indigne sint in me huc officia collata; Ceterum legent
 die hanc hinc abib; sum in Labris in Mihi abiq; respōsi dme placid
 aut alia oratione quāto literas infirib;
 # M: Exemptis Walken de Tschirnhaus, Seigneur de Kiefstrings
 da d Stolzenberg Liefent à Amsterdam all op de Wanner,
 straat in de Kloek by Nyn Heer Amelung Bloek
 De religio latinitatem meam exoptet, cum hoc verum sit, inter nos hodie in Nobil
 Vir, cum qm in Andamyr ea utiq; hincly emy, sed hoc amonem itēna
 d anglicā offere, ut jam o omnia tam vnguentem hūy hngm gario expiman
 sed hanc levia abiq; dubio o respiciat; hūy hū in didigela mihi nominata
 in signo legitur dicitur d; qd; bibunt de henedio Anglio in Febro Tūbi
 hūy mittit dndū dēd; qd; jam regem est; hūy Me Tūbi Recommeno ut
 be qm cum omni a hēcti d Shōia

Toch is het verhaal hier nog niet afgeplooid. De door Klever gebezigde formulering „vele brieven met wiskundige inhoud van Walther Ehrenfried von Tschirnhaus” kan namelijk nog iets anders beduiden. In Amsterdam bevindt zich een aantal brieven van Tschirnhaus over mathematische kwesties, in de collectie van het Wiskundig Genootschap. Als Klever nu zou willen beweren — en zijn formulering lijkt dat te suggereren — dat de commentaren in de Leidse *Opera posthuma* door dezelfde hand zijn geschreven als de Amsterdamse brieven, heeft hij er een probleem bij. Die verzameling bevat namelijk geen autografen van Tschirnhaus, maar afschriften van een onbekende kopiist²¹. Overigens is diens handschrift evenmin dat van de gezochte commentator, maar het lijkt er, bij oppervlakkige beschouwing, wel iets meer op dan de eigen hand van Tschirnhaus.

Hiermee is de toeschrijving aan Tschirnhaus weerlegd. Ik zal echter de drie overige gronden die Klever aanvoert eveneens onder de loep nemen; zowel volledigheidshalve, als ter illustratie van het dilettantisme van de Rotterdamse Spinoza-deskundige.

De *tweede grond* zou zijn: „de kentheoretische signatuur van vele opmerkingen alsmede de grote aandacht voor de fysica van Spinoza. Dit komt overeen met het karakter van *Medicina mentis et corporis*”. Zo globaal geformuleerd zegt dit helemaal niets. Er zijn zeer vele werken geschreven met een kentheoretische signatuur, en dat Spinoza’s fysica hier wordt genoemd komt omdat dit Klevers eigen stokpaardje is²², niet omdat de commentaar daartoe speciaal aanleiding geeft. Als het Klever ernst was geweest met deze lijn van

21. Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam, signatuur II A 38. Dat het om afschriften gaat en niet om autografen blijkt allereerst uit het handschrift, dat niet van Tschirnhaus is. Maar er zijn ook tekst-interne aanwijzingen. Zo staat boven een brief „Idem ad Eundem” (hetgeen staat voor „Tschirnhaus aan Oldenburg”), en als aan het slot van een van de brieven (*e*, in de lijst van Dold-Samplonius, zie hieronder) een *Quaestio* staat, een opgave, wordt genoteerd dat daarvoor een speciale reductiemethode nodig is, „Quam D. Tschirnh. fateatur se scire”. In de uitgave van Oldenburgs briefwisseling zijn de tekstbezorgers overigens niet al te duidelijk over de aard van deze brieven: daar wordt in één geval gesproken van een „draft” (een klad, dat aan Tschirnhaus zelf lijkt te worden toegeschreven), in het andere neutraal van „the Amsterdam copy”; de schrijver wordt in het midden gelaten (*The Correspondence of Henry Oldenburg*, ed. A.R. HALL & M.B. HALL, vol. 11, London, Mansell, 1977, nrs. 2698 en 2705; p. 397-401, 401-412; citaten p. 397, 411). Zie voor deze handschriften: Y. DOLD-SAMPLONIUS, Die Handschriften der Amsterdamer mathematischen Gesellschaft, in *Janus: revue internationale de l’histoire des sciences, de la médecine, de la pharmacie et de la technique*, 55 (1968), 241-303; over de Tschirnhaus-collectie (expliciet als „Afschriften” aangeduid): p. 294-295. Van deze Tschirnhaus-brieven bestaat een losbladige facsimile-reproductie, die in een zeer beperkte oplage (25 exemplaren) is uitgegeven door het Wiskundig Genootschap te Amsterdam, ter gelegenheid van het driehonderdjarig bestaan van de Mathematische Gesellschaft in Hamburg: *Briefe von Ehrenfried Walther von Tschirnhaus an Henry Oldenburg und an Pieter van Gent aus den Jahren 1675-1676*, besorgt von G. ALBERTS (Amsterdam, Wiskundig Genootschap, 1990). Dr. R. Vermij (die eraan meewerkte) was zo vriendelijk mij op het bestaan van deze fraaie uitgave te wijzen, anders was die me zeker ontgaan. Exemplaren zijn aanwezig in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam en in het Instituut voor Geschiedenis der Natuurwetenschappen van de Universiteit Utrecht. In het voorwoord wordt over de brieven gesproken als een „Afschrift, von übrigen unbekannter Hand”.

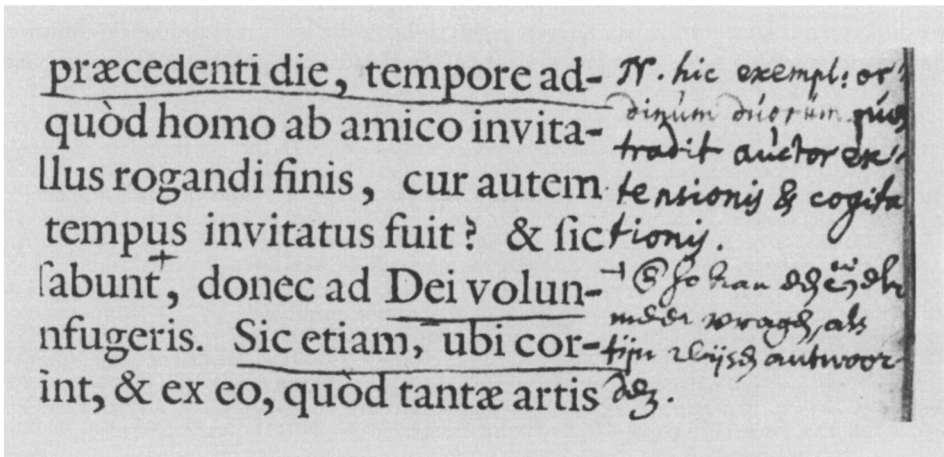
22. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 48: „de fysicalistische interpretatie van Spinoza’s oeuvre, die ik reeds vele jaren beoefen en propageer, wordt [door deze aantekeningen, PS] in niet geringe mate versterkt”. Dat Klever in de commentaar een verwante geest meent te herkennen blijkt ook op p. 3, als hij verklaart waarom hij de aantekeningen niet volledig weergeeft: „omdat ik in mijn eigen commentaar op moeilijke of lacuneuze plaatsen in de *Ethica* reeds vrij veel op de toelichtende opmerkingen [in de Leidse *Opera posthuma*, PS] had geanticipeerd”. Op grond van de commentaar kan men in de anonieme commentator moeilijk een propagandist van een ‘fysicalistische’ interpretatie zien. Integendeel: zoals hierboven (noot 15) al is aangegeven, waren bijvoorbeeld de nieuwe astronomische inzichten van zijn tijd niet zo aan hem besteed. Zie voor een kritiek van Klevers fysicalistische Spinoza-duiding: P.-F. MOREAU, *Spinoza: l’expérience et l’éternité* (Paris, PUF, 1994), p. 283-287.

argumenteren, had hij moeten komen met ondubbelzinnige parallellen tussen de marginale aantekeningen enerzijds en Tschirnhaus' geschriften anderzijds. Daar zal men echter vergeefs naar zoeken.

De *derde grond* is volgens Klever:

de vermelding van de naam van Johan Drescher in de marge (op p. 37 bij 1/app. met het bij-schrift: „meer vragen als sijn wijsch antwoorden”). Drescher behoorde tot de Amsterdamse vriendenkring van Tschirnhaus; zijn naam komt ook voor in de correspondentie van Tschirnhaus met Spinoza.

In deze paar regels wordt de ene blunder op de andere gestapeld, want 1° er staat helemaal niet „Johan Drescher”, noch „sijn wijsch” (en Klever laat trouwens wijselijk in het midden wat de aantekening had moeten betekenen als het er wel had gestaan); 2° tot de kennissenkring van Tschirnhaus behoorde een zekere Dresscher, maar diens voornaam is niet bekend; en 3° in de correspondentie tussen Tschirnhaus en Spinoza komt die niet voor (wel duikt in de briefwisseling van *Schuller* en Spinoza iemand op die ten onrechte voor deze Dresscher is versleten). Deze chaos vergt een gedetailleerde rechtzetting.

Illustratie 3 B.d.S., *Opera posthuma*, Leiden, Universiteitsbibliotheek, 755 F 32, p. 37 (detail)

De commentator, die voor het overige steeds Latijn schrijft, noteert hier ²³ (zie ill. 3) het volgende gezegde in het Nederlands (en schakelt daarom over op het bijpassende Nederlandse gotische schrift; een aanwijzing dat hij een Nederlander is): „ende so kan een Gek | meer vragen, als | tijen wijsen antwoor- | den” ²⁴. Dit is Klever te machtig; hij kan

23. Naar aanleiding van Spinoza's betoog over de wil van God als toevluchtsoord der onwetendheid: „& sic porro causarum causas rogare non cessabunt, donec ad Dei voluntatem, hoc est, ignorantiae asylum confugeris” (*Ethica* 1, App.; *Opera posthuma*, p. 37; Gebhardt, dl. 2, p. 81, r. 9-11). De commentator heeft zijn notitie met een verwijsteken aan *cessabunt* gekoppeld.

24. Zie voor deze uitdrukking bijvoorbeeld P.J. HARREBOMÉE, *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal*, dl. 1 (Utrecht, Kemink, 1858; herdr. Hoevelaken, Verba, 1990), p. 213: „Eén gek kan meer vragen dan ze-

het gotisch niet lezen en slaat op grond van een eerste leesfout *Johan* voor *so kan* — wild aan het fantaseren. Zijn associatieve kronkels laten zich als volgt reconstrueren.

In de correspondentie tussen Ehrenfried Walther von Tschirnhaus en Pieter van Gent, waarvan alleen Van Gents aandeel bewaard is gebleven, valt enkele keren de naam *Dresscher* of *Dresscherus*²⁵. Diens voornaam wordt nergens genoemd. C. Reinhardt heeft in zijn uitgave van die brieven geopperd dat deze Dresscher wellicht dezelfde man was als de eveneens onbekende *Bresserus*, wiens naam in de correspondentie van Georg Hermann Schuller met Spinoza wordt genoemd²⁶. Ook van die Bresser kennen we de voornaam niet. Om de identificatie van Dresscher en Bresser aannemelijk te maken, veronderstelde Reinhardt dat de *B* van Bresser in de Spinozabrieven een kopieer- of zetfout was voor *D*. Dat is echter uitgesloten. De bewuste brieven zijn niet in de *Opera posthuma* en *De nagelate schriften* opgenomen, maar beide als autograaf overgeleverd, respectievelijk van Schuller (brief 70) en Spinoza (brief 72). Schuller kende de man persoonlijk. In beide handschriften is de *B* onmiskenbaar, en niet met een *D* te verwarren. Welnu, Reinhardt zegt over de brief van Van Gent waarin de naam Dresscher voorkomt: „Der Anfangsbuchstabe des Namens in dem Briefe Gents ist unzweifelhaft ein D”²⁷. Van Gent ging regelmatig met Dresscher om. Ergo: alle speculatie kan terzijde worden geschoven; het gaat met absolute zekerheid om twee verschillende personen²⁸.

Maar waar komt die fictieve voornaam „Johan” dan vandaan? Wel, J. van Vloten heeft ooit — zonder enige grond — verondersteld dat de Bresser die in de Spinoza-brieven voorkomt *Jan* heette, en dat dit dezelfde persoon zou zijn als „J.B.”, de geadresseerde van brief 37 (in de *Opera posthuma* nummer 42) en als de medicus „I.B.” die het gedicht „Ad librum” schreef, voorin Spinoza’s *Principia philosophiae*. Dit is door K.O. Meinsma afdoende weerlegd; de initialen staan voor Johannes Bouwmeester, en „de bedoelde Bresser [...] kan even goed Adriaan of Klaas geheeten hebben”²⁹. Kortom: de derde grond waarop Klever Tschirnhaus als auteur van de aantekeningen aanwijst, bestaat voor de volle honderd procent uit hersenschimmen.

ven (tien, twaalf, of: honderd) wijzen kunnen beantwoorden (of: zouden beregten)”; F.A. STOETT, *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden naar hun oorsprong en beteekenis verklaard* (Zutphen, Thieme, 1943), dl. 1, p. 247, nr. 625: „Een gek kan meer vragen dan tien wijzen kunnen beantwoorden, ook dan twaalf of honderd wijzen kunnen beantwoorden; eene sedert de middeleeuwen voorkomende meening”.

25. C. REINHARDT, *Briefe an Ehrenfried Walther von Tschirnhaus von Pieter van Gent*, Wissenschaftliche Beilage zu dem Programm des Realgymnasiums zu Freiberg, Ostern 1911 (Freiberg, Gerlach, 1911), in Van Gents brieven van 16 oktober 1683 en 3 februari 1685 (p. 18, 21, 22, 24 en 27). Dresscher reisde kennelijk regelmatig heen en weer, want zijn naam wordt steeds genoemd in verband met het meegeven van brieven. Ook wilde Tschirnhaus dat Dresscher Van Gent assisteerde bij diens vertaling van zijn *Medicina corporis*.

26. Bresser had voor Schuller bier meegebracht uit Kleef, en die had hem gevraagd daarvan ook een half vat aan Spinoza te geven (zie de brieven 70 en 72; Spinoza, *Briefwisseling*, p. 394 en 397). Voor Reinhardts redenering dat hij dezelfde persoon is als de Dresscher in de brieven van Van Gent, zie *Briefe an Ehrenfried Walther von Tschirnhaus von Pieter van Gent*, p. 18, n. 58.

27. C. REINHARDT, *Briefe an Ehrenfried Walther von Tschirnhaus von Pieter van Gent*, p. 18, n. 58.

28. Dit alles had Klever trouwens kunnen weten als hij mijn *Spinoza’s Ethica from Manuscript to Print* goed gelezen had, want daar staat het uitgelegd in een voetnoot op p. 16.

29. K.O. MEINSMAN, *Spinoza en zijn kring: historisch-kritische studien over Hollandsche vrijgeesten* (Utrecht, Hes 1980; 1896), p. 210-211, noot (daar ook de verwijzingen naar de relevante plaatsen bij Van Vloten).

De *vierde en laatste grond* die Klever aanvoert voor zijn toeschrijving aan Tschirnhaus is:

de uitdrukking „ex coelo nostro” die zowel in de marge voorkomt (in een opmerking bij 2/40s) als in een brief van P. van Gent aan Tschirnhaus (3-2-1685), waarin „coelum” als technische term gebruikt wordt voor het geluk van de intuïtieve kennis, dat zij met elkaar delen.

Het zal de lezer wellicht niet verbazen dat de uitdrukking „ex coelo nostro” in de bewuste brief van Van Gent niet voorkomt. Wel treffen we daarin een spinozistisch geïnspireerde beschouwing aan over de hemel en hemelse zaken, die een reactie is op eerdere opmerkingen van Tschirnhaus³⁰. Het aandeel van Tschirnhaus in de correspondentie is niet overgeleverd, maar uit wat Van Gent zegt valt af te leiden dat Tschirnhaus hem had verweten zijn geest onvoldoende op de hemel te richten; de hemel dan opgevat als de plaats waar hij na zijn dood terecht zou komen. Van Gents verdediging, waarbij hij poogt het begrip hemel in enkele bijbelpaatsen spinozistisch te duiden, is buitengewoon interessant. Met de bewuste aantekening die de anonieme commentator noteerde in de marge van de *Opera posthuma*, bij het eerste scholium van stelling 40 van het tweede deel van de *Ethica*, heeft het echter helemaal niets te maken. Het is Klever klaarblijkelijk geheel ontgaan dat de anonieme commentator op deze plek belangrijke informatie over zichzelf prijsgeeft. Op p. 76 van de *Opera posthuma* vinden we de volgende uitspraak van Spinoza: „His causam notionum quæ *Communes* vocantur, quæque ratiocinii nostri fundamenta sunt, explicui”. De commentator heeft de woorden *Communes* en *fundamenta sunt* onderstreept, en daarbij in de marge genoteerd: „NB. iis autem quam non attentè usus est auctor hic ex cælo³¹ nostro patere potest” (NB. Hoe onoplettend echter de auteur deze [de *notiones communes*, PS] hier heeft gebruikt, kan blijken uit onze hemel). Wat wordt met die „hemel” bedoeld? Niet de door Klever veronderstelde gelukzaligheid van de derde kennissoort, maar... een boek. Dat blijkt zonneklaar uit een andere aantekening, in de kantlijn van de *Tractatus de intellectus emendatione*, § 88. Daar waarschuwt Spinoza tegen de vele dwalingen die kunnen ontstaan door bij woorden concepten te fingeren, als we niet heel goed voor woorden oppassen („nisi magnopere ab ipsis caveamus”). Onze commentator tekent bij *caveamus* aan: „quomodo autem cavebimus vid: Cælum meum. Schol. ult: p. 1”³². (Hoe we daar evenwel voor moeten oppassen, zie mijn „Hemel”, en laatste scholium van deel 1³³.) De commentator had dus een boek geschreven (of was

30. In de uitgave van Reinhardt p. 24-25. De door Van Gent gebezigde termen zijn *caelum*, *caelestia*, *in caelis*, *ex caelo redux*.

31. De ligaturen æ en œ zijn in het handschrift moeilijk te onderscheiden; er zou *caelo* kunnen staan, maar dat acht ik minder waarschijnlijk.

32. OP Leiden, p. 385.

33. Het cijfer 1 is waarschijnlijk een vergissing: de commentator lijkt het lange laatste scholium van deel *twee* van de *Ethica* op het oog te hebben (bij stelling 49). Daar gaat Spinoza namelijk expliciet in op het onderscheid tussen *imagines*, *verba* en *ideæ*. Op de plek waar in dat scholium het door elkaar halen van woorden en ideeën ter sprake komt („qui verba confundunt cum ideâ”, *Opera posthuma*, p. 88: GEBHARDT, dl. 2, p. 132, r. 12-15), is in het Leidse exemplaar een streep gezet, met in de kantlijn: „NB.” Ik ben dr. F. Akkerman erkentelijk voor zijn waardevolle suggesties bij het duiden van deze en enige andere passages.

dat nog aan het schrijven) dat met de beknopte titel *Cælum* werd aangeduid. Daarin werd in ieder geval kritiek uitgeoefend op Spinoza's gebruik van de *notiones communes*, en werd op de rol van woorden bij het vormen van fictieve concepten ingegaan. Het is mogelijk dat de auteur tevens de drie kennissoorten van Spinoza aan bod liet komen, maar dan in een ander perspectief. Als Spinoza namelijk in de *Tractatus de intellectus emendatione*, § 22, over de derde soort opmerkt: „Ea tamen, quæ hucusque tali cognitione potui intelligere, perpauca fuerunt”, schrijft onze commentator daarachter: „, quæ verò ego, admodum multa”³⁴. We hebben dus te maken met iemand die — althans naar zijn eigen overtuiging — Spinoza's kennisleer verder had ontwikkeld, en langs de weg van de *scientia intuitiva* al veel meer inzichten meende te hebben verworven dan de meester zelf³⁵.

Ik vat samen. Uit de vier door Klever aangevoerde gronden voor het toeschrijven aan Tschirnhaus van de aantekeningen in het exemplaar van Spinoza's *Opera posthuma* dat onder signatuur 755 F 32 in Leiden wordt bewaard, valt *geen enkel argument* te halen voor die toeschrijving. Integendeel — ze sluiten Tschirnhaus definitief en met volstrekte zekerheid uit.

4. Klevers weergave van de commentaar

Daarmee vervalt dan ook het hele betoog dat Klever in zijn appendix bijeen fantaseert. Het belang van de aantekeningen, zoals hij dit opvat, was immers gelegen in hun herkomst uit de directe omgeving van Spinoza, en uit de directe ontlening van een deel ervan aan de filosoof zelf. Hiervoor is, alle geëxalteerde uitspraken van Klever ten spijt, tot op de huidige dag niet de geringste aanwijzing gevonden. Alles wijst er integendeel ondubbelzinnig op, dat het de notities zijn van een intelligente, actieve lezer; iemand die openstaat voor Spinoza's wijsbegeerte, maar ook scherpe en principiële kritiek heeft; iemand die goed thuis is in het nieuwe denken van zijn tijd, maar niet over ongepubliceerde informatie uit Spinoza's omgeving heeft beschikt.

34. OP Leiden, p. 363.

35. Deze gegevens lijken te wijzen in de richting van Frederik VAN LEENHOF (1647-1713), die niet alleen voldeet aan het hierboven geschetste profiel, maar tevens de auteur is van een boek met de titel *Den hemel op aarden* (Zwolle, Hakvoord, gedateerd 1704, verschenen 1703). Zie voor Van Leenhof o.a. het *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland*, red. J.P. DE BIE, dl. 5 ('s-Gravenhage, Nijhoff, 1943), p. 680-686. Aan een grondige studie over Van Leenhof wordt op dit moment gewerkt door drs M. Wielema te Rotterdam. Hij is zo vriendelijk geweest mij een kopie ter beschikking te stellen van een handschrift dat vrijwel zeker door Van Leenhof is geschreven. Het betreft evenwel een Nederlandse tekst, en het handschrift daarvan vertoont geen gelijkenis met dat van onze commentator. Het materiaal biedt nog onvoldoende houvast; in dit stadium kan het auteurschap van Van Leenhof niet worden bevestigd, maar evenmin definitief terzijde worden geschoven. In mijn publicatie in het *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* (zie hiervoor, n. 13) zet ik uiteen wat voor Van Leenhof pleit, en wat de onzekere factoren zijn.

Een nadere analyse van de ongeveer honderdtwintig tekstplaatsen die Klever in zijn appendix opsomt kan dus gevoeglijk achterwege blijven. Ik beperk me tot een algemene karakteristiek. Klever heeft uit de kritiek die hem na zijn overijlde publiciteitsstunt van oktober 1995 te beurt is gevallen niet de les getrokken dat het in de wetenschap primair om toetsbaarheid gaat. Hij geeft de tekstplaatsen niet in hun oorspronkelijke gedaante, maar biedt de lezer samenvattingen³⁶ en parafrasen in een Nederlandse vertaling, her en der geïllustreerd met een Latijns woord tussen haakjes. Slechts incidenteel krijgen we het volledige citaat in het Latijn te lezen. Ook wordt in deze publicatie, ondanks alle ophef die er tot nu toe al over de ontdekking van de eeuw is gemaakt, nog altijd maar een deel van de aantekeningen aan het openbare oordeel prijsgegeven. Klever spreekt van „veel meer interessante toelichtingen en tekstverbeteringsvoorstellen dan ik hier kon presenteren”³⁷. Bij het weergeven daarvan selecteert en parafraseert Klever niet alleen, maar hij verandert de tekst ook stilzwijgend³⁸. Voorts voegt Klever zonder verantwoording tekstfragmenten samen: soms enkele fragmenten van de commentator zelf, vaker een amalgaam van Spinoza’s tekst met de kanttekeningen. Dit laatste vloeit ook voort uit zijn vooringenomen standpunt dat de notities „een samenhangend commentaar” zijn „van congeniale auteurs”³⁹. En zo kabbelt en kwebbelt het betoog onbekommerd voort: Klever doet naar believen een greep uit het materiaal, hij wijst uitspraken intuïtief nu eens aan Spinoza, dan weer aan Tschirnhaus toe⁴⁰, hij speculeert en associeert er naar hartelust op los. Klever is

36. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 2: „Alles wel en ampel overwegende ben ik tot het besluit gekomen om de verzameling aantekeningen [...] in een afzonderlijk appendix samen te vatten, waar nodig uiteraard letterlijk”. Een letterlijke samenvatting lijkt me een *contradictio in adiecto*.

37. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 47; en op p. 48 zegt hij dat „hoogstens een derde deel hier is behandeld” — ik heb het niet nagerekend. Ook bij de eerdere gelegenheden dat Klever met zijn vondst in de publiciteit trad, maakte hij dit voorbehoud. Op de persconferentie van 3 oktober 1995: „Er zijn nog veel meer, veel belangrijkere, veel langere en veel interessantere aantekeningen in de kostbare band van de Leidse universiteit.” En tijdens zijn afscheidscollege van de Rotterdamse universiteit op 15 november 1995 (na de bewering „dat de betrokken aantekeningen onder meer belangrijk authentiek materiaal bevatten, dat van Spinoza afkomstig is”): „Ook hier en nu ontbreekt mij natuurlijk de tijd die vereist is om zulk een claim van een passende demonstratie te voorzien; (of om uiteen te zetten dat Tschirnhaus, Sp’s bekwaamste intimus, de schrijver is.) dat kan alleen uitgebreid in een vakkundige publikatie geschieden”. Het openbaar college was getiteld „Omtrent Spinoza”, en het gedeelte over de aantekeningen in de Leidse *Opera posthuma* staat niet in het gedrukte boekje maar op een los ingelegd vel. De tussenzin over Tschirnhaus is daar in de kantlijn toegevoegd.

38. Zo staat in de OP Leiden, op p. 2, bij axioma 5 van deel 1, de zin „sic verbi gratiâ [triangulus] agat in [circulum]” (in plaats van de woorden tussen teksthaken staan er een driehoek en een cirkel getekend). De commentator bedoelt waarschijnlijk het tegenovergestelde, want zijn voorbeeld wil illustreren dat zaken die niets met elkaar gemeen hebben, niet op elkaar kunnen inwerken. Klever (Appendix, p. 7) voegt in zijn vertaling de ontkenning stilzwijgend toe.

39. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 3.

40. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 3: „Uit de bespreking zal vanzelf blijken welke aantekeningen ik om welke redenen als authentiek Spinozistische tekstfragmenten beschouw en welke in meer indirecte zin, door middel van de interpretatie van zijn vriend, op hem terug gaan”. Door de ondoorzichtige presentatie is het in veel

ook niet in staat het handschrift goed te lezen. Dat is hierboven al gebleken bij zijn creatieve duiding van de passage in gotisch schrift. Maar ook het lezen van de toegankelijker humanistische cursief, waarin alle overige aantekeningen zijn geschreven, stelt hem voor problemen. Zo is het conventionele teken voor „id est”⁴¹, dat de commentator veelvuldig gebruikt als hij een equivalent in andere woorden zoekt voor een term of formule van Spinoza, Klever niet bekend. Hij laat het dan ook overal weg uit zijn weergave van de commentaarteksten⁴², hetgeen nogal eens tot verkeerde interpretaties aanleiding geeft, als Klever een uitleg in andere woorden abusievelijk opvat als een tekstcorrectie. De afkortingen in het handschrift bezorgen hem eveneens problemen⁴³. Voorts staan de passages die Klever uit het Leidse exemplaar van de *Opera posthuma* (in vertaling dan wel in citaat) overneemt vol slordigheden, vergissingen, fouten en blunders op alle niveaus: leesfouten, afschrijfffouten, typfouten, taalfouten, vertaalfouten, feitelijke onjuistheden. Om mezelf en de lezer een deprimerende inventarisatie te besparen, zal ik me beperken tot enkele sailante voorbeelden. Bij het bewijs van *Ethica* 2, lemma 4, staat: „quid verò unio, quam hic concipit, est præter chimeram” (maar wat is de vereniging zoals hij die hier opvat anders dan een hersenschim?)⁴⁴. Klever dicht de commentator de tegengestelde opinie toe

gevallen niet duidelijk of Klever bepaalde passages voor rekening van Spinoza dan wel van Tschirnhaus wil laten komen. Voor zijn benadering maakt dat ook niet zoveel uit, omdat hij de aantekeningen als neerslag van een collectieve reflectie van congeniale geesten wil zien. Op grond van een ruwe schatting denk ik dat van de hier behandelde 120 passages ongeveer een kwart expliciet aan Spinoza wordt toegeschreven, bij een kwart is het onbeslist, en de resterende helft zou van Tschirnhaus stammen. Klever zelf rept van „een twintigtal originele tekstfragmenten van Spinoza” (W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 48); volgens het persbericht van de Erasmus Universiteit Rotterdam van 3 oktober 1995 (Afdeling Interne & Externe Betrekkingen, kenmerk IEB/FM/95.1919, p. 2) zou het gaan om „op zijn minst een dertigtal kapitale originele aantekeningen van Spinoza”.

41. Dit teken is een gebogen lijntje dat diagonaal van linksboven naar rechtsonder loopt en wordt geflankeerd door twee punten, linksonder en rechtsboven. Zie illustratie 1, ter hoogte van de gedrukte tekstregel die eindigt met *longissimi*- (r. 7 van onderen), waar het teken (hier in een ietwat geknakte variant) in de rechtermarge staat vóór het woord *erga*. Afbeeldingen van vergelijkbare tekens in middeleeuwse handschriften zijn bijvoorbeeld te vinden in A. CAPPELLI, *Lexicon abbreviaturarum: dizionario di abbreviature latine ed italiane* (Milano, Hoepli, 1987), p. 407-409; cf. p. L onderaan, over de tekens voor *est*; best gelijkende voorbeeld op p. 409, links, vijfde van onder.

42. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 4 (de zogenaamde „twee alternatieven” zijn in feite dus equivalenten); nogmaals p. 4 („onleesbaar”, zegt Klever — maar er staat twee keer „*id est* plus”); p. 10 („authentieke toevoeging”); p. 12 (de commentator zou „*simul*” vervangen door „*eo ipso*” — maar hij geeft juist een equivalent); p. 27 (voor Spinoza’s „*imagines*” zou Tschirnhaus „*imaginaciones*” substitueren — maar de commentator legt uit: „*id est* *imaginationem*”, enkelvoud); p. 33-34 (over de tijd; hier wordt Spinoza niet gecorrigeerd, maar uitgelegd); p. 34 (waar Klever bij wijze van uitzondering het Latijn citeert: „*perseverante... rei*”, waardoor de weglating van *id est*, voor het woord „*causa*”, des te meer opvalt); p. 41 (voor „*eo ipso quo bonum sequimur*” lees „*id est* *eo ipso, quo bonum sequimur*”); p. 42 (voor „*ut majus... rei*” lees „*id est* *ut majus... rei*”).

43. Voorbeelden: in plaats van „*generalius. nec duæ res diversæ nat.*” (OP Leiden, p. 4) leest Klever „*generalius: nec duæ res distinctæ naturæ*” (W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 7); in plaats van „*apertè*” (OP Leiden, p. 32), „*openlijk*”, leest hij „*apte*” (W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 19; foutief vertaald met „*scherp*”). Ook de vertaling „*geacht worden actief te zijn*” (W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 33) wijst erop dat hij „*perseverat*” (OP Leiden, p. 54) niet heeft kunnen lezen, en daarvoor in de plaats „*consideratur*” of iets dergelijks invult.

44. OP Leiden, p. 56.

en parafraseert: „Spinoza’s elementaire fysica is ‘allesbehalve chimaerisch’”⁴⁵. Een passage waar ook van alles mis gaat is een annotatie bij het eind van het scholium van stelling 13 in deel 2. De commentator schrijft daar: „Ergo totam scientiam (vid: prop: 11. 12. 13 &c) confusam. Abi igitur ad Eccles: 7. versus 23, 24. Job: 28. versus 12, 13, 20, 21 &c”⁴⁶. Ik vertaal: „Dus de hele wetenschap (zie st. 11, 12, 13 enz.) is vaag. Wend je liever tot Prediker 7:23-24 en Job 28:12-13, 20-21”. Klever laat de laatzinnige opmerking over de wetenschap weg; dat past niet zo in de fysicistische interpretatie, vermoed ik. Voorts negeert hij dat er *abi* staat: „ga weg”, en niet, zoals Klever vertaalt, „zie”. De commentator wijst hier Spinoza’s bewijsvoering af en suggereert bijbelplaatsen als alternatief — in strijd met de *ordo geometricus*, die uitsluitend kan voortbouwen op reeds bewezen onderdelen van het eigen betoog, niet op gezaghebbende uitspraken van buitenaf. En tenslotte haalt Klever twee bijbelboeken door elkaar: de commentator verwijst naar *Ecclesiastes* (Prediker), Klever heeft het over het apocriefe boek *Ecclesiasticus* (Wijsheden van Jezus Sirach), maar citeert uit Prediker⁴⁷.

Klevers interpretatie van de commentaar staat vol ongefundeerde speculaties. Ik zal een tweetal voorbeelden geven. Volgens Spinoza is God niet aan het noodlot onderworpen, en hij wijst de kritiek dat zijn filosofie fatalistisch is dan ook af. De commentator noteert nu bij het slot van scholium 2 van stelling 33, *Ethica* 1: „Id tamen viri non nulli celebrarimi, ipsemet vidi, auctori nostro affingere ausi sunt”⁴⁸. Daaruit concludeert Klever:

Tschirnhaus, zo blijkt hier, is getuige geweest van een twistgesprek van enkele beroemde mannen met Spinoza. [...] Een passage als deze, waaruit de vertrouwelijke omgang van de schrijver met Spinoza blijkt, versterkt ons vertrouwen in zijn bevoegdheid⁴⁹.

De woorden *ipsemet vidi* impliceren in het geheel niet dat de schrijver ervan lijfelijk tegenwoordig is geweest bij een enig geleerd dispuut met Spinoza. Hij kan dat verwijt immers ook met eigen ogen in allerlei geschriften hebben gezien, want de beschuldiging van fatalisme was een constante factor in de receptie van Spinoza’s werk in kringen van christelijke geleerden. Maar zelfs als de anonieme commentator op fysieke debatten zou hebben gedoeld, waaruit blijkt dan dat Spinoza daarbij aanwezig was?

Het tweede voorbeeld toont op hilarische wijze hoe levendig Klevers fantasie de lacunes in onze kennis weet op te vullen. Op p. 37 van zijn appendix schrijft hij: „In mijn

45. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 34.

46. OP Leiden, p. 53.

47. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 32.

48. „Toch hebben enkele zeer beroemde mannen, dat heb ik zelf gezien, dit aan onze auteur durven toedichten” (OP Leiden, p. 32; het paginacijfer is in dit exemplaar — zo te zien door een onregelmatigheid in of op het papier — verminkt afgedrukt, waardoor er „52” lijkt te staan). Klever heeft overigens een correctie in het handschrift gemist, en leest *affigere* in plaats van *affingere*.

49. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 19.

laatste boek [...] heb ik aangetoond dat erotische contacten met het andere geslacht heel wel kunnen hebben plaatsgevonden in het leven van Spinoza''. Ik zal het niet tegenspreken, te meer daar ik onmiddellijk, zonder enig voorafgaand onderzoek, bereid ben aan te nemen dat zulke contacten in het leven van de meeste zeventiende-eeuwers kunnen, ja moeten zijn voorgekomen. Juist om die reden kan een algemene opmerking over liefdesperikelen echter moeilijk worden opgevat als speciaal verwijzend naar het privé-leven van Spinoza. Toch is dat wat Klever wil. Als de commentator bij stelling 22 van deel 3 opmerkt: „Erga eum vero *qui* tuam sedulo amat amasiam, sicque eam lætitiâ afficit, nescio num amore afficiaris''⁵⁰, dan ziet Klever hierin een „ondeugende opmerking'' van Tschirnhaus, „die Spinoza in zijn Haagse tijd goed gekend heeft''⁵¹. Ook over de precieze aard van Spinoza's relatie laat hij ons niet in het ongewisse: „Volgens informaties, die de Duitse reizigers Stolle en Hallmann in 1703 in Amsterdam inwonen, was Spinoza in Den Haag bevriend met een lichte vrouw!''⁵² Hier zal wel bedoeld worden op de mededeling dat Spinoza in Den Haag met grote heren omging, een degen droeg, mateloos veel at en dronk, en „auch wohl ad virgo (!) gegangen'' was⁵³. (De andere handschriftelijke bron die we voor dit reisverslag hebben, tekent daarbij trouwens in de marge aan: „Haec falsa sunt''⁵⁴.) Of men nu aan deze mededeling geloof wil hechten of niet, er valt niet uit te lezen dat Spinoza's eventuele geliefde een prostituee was. Met de bewuste aantekening in de Leidse *Opera posthuma* heeft dit ondertussen niets te maken. Ook als Spinoza zijn leven lang geen vrouw heeft aangeraakt, blijft die tegenwerping bij stelling 22 — waar Spinoza beweert dat wij met liefde worden aangedaan jegens iemand van wie we ons voorstellen dat hij een zaak die wij beminnen blijdschap bezorgt — geestig en ad rem.

5. Besluit

Bij het mediaspektakel dat Klever meteen na zijn vondst had ontketend, kon men de euforie van het moment en de overijlde presentatie nog als verzachtende omstandigheden opvoeren voor zijn geblunder. Dat gaat nu niet meer op — de laatste dwaling is erger dan de eerste. De appendix is gedateerd 14 december 1995; gezien de complexiteit van de materie nog altijd erg kort na de aanvankelijke ontdekking, maar lang genoeg om van een bewuste en overwogen publicatie te spreken. Bovendien had Klever, na zijn eerste deconfiture, redenen genoeg om voorzichtig te zijn. Als we nu de resultaten van zijn tussentijdse bezinning op een rij zetten, dan constateren we enkele verschuivingen in zijn standpunt. Hij houdt onverkort vast aan zijn aanvankelijke beoordeling dat deze aantekeningen hun waarde ontleen aan hun veronderstelde herkomst van Spinoza en zijn directe omgeving:

50. „Maar ik weet niet of je door liefde wordt aangedaan jegens iemand die jouw geliefde hevig bemint en haar aldus blijdschap bezorgt'' (OP Leiden, p. 113).

51. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 37.

52. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 40.

53. Geciteerd uit J. FREUDENTHAL, *Die Lebensgeschichte Spinoza's in Quellenschriften, Urkunden und nicht-ämlichen Nachrichten* (Leipzig, von Veit, 1899), p. 222 (daar ook het uitroepteken).

54. *Ibid.*

Alles bij elkaar blijf ik bij mijn claim, die ik op 3 oktober 1995 in mijn persconferentie bekend maakte, dat de aantekeningen van groot historisch belang zijn voor de Spinoza-studie en dat de vondst gerust vergeleken mag worden met de vondst van de Korte Verhandeling in de vorige eeuw⁵⁵.

Dat belang zou dan zijn gelegen in „de overlevering van een twintigtal originele tekstfragmenten van Spinoza” alsmede „vele verklaringen uit naam van Spinoza of toelichtingen, al dan niet kritisch, die de betekenis van zijn proposities of axiomata verhelderen”⁵⁶. De opvatting dat de aantekeningen in Spinoza’s eigen handschrift zouden zijn, of dat van Lodewijk Meyer, heeft Klever losgelaten. Daarvoor in de plaats is nu Tschirnhaus naar voren geschoven; eveneens geheel ten onrechte, zoals we hebben gezien. Ook van de hulphypothese dat het Leids exemplaar gedrukt zou zijn vóór Spinoza’s dood (hetgeen de aanwezigheid van Spinoza’s eigen handschrift in een postume publicatie zou moeten verklaren) is hij teruggekomen. Die hypothese was hem ingegeven door enkele formuleringen waarin de commentator Spinoza in de tweede persoon en in de tegenwoordige tijd toespreekt. Naar aanleiding van een aantekening bij de voorrede van deel 5 van de *Ethica* schrijft hij nu:

Deze en vele andere directe en persoonlijke aansprekingen in de tegenwoordige tijd bewogen mij in eerste instantie om een soort preprint van de OP te veronderstellen, hetgeen evenwel boektechnisch uitgesloten blijkt te zijn. Niettemin zijn zij een bevestiging van het feit dat de opmerkingen teruggaan op een direct contact met Spinoza en getuigenis afleggen van een discussie met hem, toen hij nog leefde en nu na zijn dood⁵⁷.

Dat zo’n preprint „boektechnisch uitgesloten blijkt te zijn” is nogal verhuuld uitgedrukt: die feiten heb ik hem moeten uitspellen⁵⁸. Getuige de laatst geciteerde zin meent Klever ten onrechte nog altijd dat zo’n aanspreking van een overleden auteur een aanwijzing vormt voor gesprekken die daadwerkelijk hebben plaatsgevonden⁵⁹.

„Het grote belang van deze aantekeningen werd door schrijver dezes ontdekt en bekend gemaakt in October 1995”, aldus Klever⁶⁰. De parmantigheid waarmee hij hier de bewondering van de geleerde wereld opeist wordt door geen enkel wetenschappelijk wapen-

55. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 48.

56. *Ibid.*

57. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 44.

58. In mijn artikel in *NRC Handelsblad* en de bijbehorende Web-documentatie (zie hiervoor, noot 7). Ook de twee blunders die ik in mijn krantartikel als voorbeelden had geciteerd, heeft Klever nu in de appendix zonder verdere uitleg gecorrigeerd.

59. In feite gaat het om een retorische apostrof, een wisseling naar de tweede persoon, waarbij iemand als aanwezig wordt aangesproken: een figuur die al sinds de Oudheid voorkomt. Het gefingeerde karakter van zo’n directe aanspreking is evident, en wordt nog duidelijker als de aangesprokene dood is — soms zelfs al heel lang. Dat heeft zelfs tot eigen literaire genres geleid: in de Renaissance gaan humanisten brieven schrijven aan antieke auteurs, en in de late zeventiende eeuw worden „dodendialogen” populair (cf. K.O. BROGSITTER, *Das hohe Geistergespräch*, Diss. Bonn, 1958). Ook in commentaren op teksten van (vaak reeds vele eeuwen) overleden auteurs komen apostrofs voor.

60. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 1.

feit gerechtvaardigd. Onder alle personen die de handgeschreven aantekeningen in het Leidse exemplaar van Spinoza's *Opera posthuma* hebben bekeken, is er inmiddels vermoedelijk nog maar één die geen enkel besef heeft van de werkelijke betekenis en de waarde ervan — en dat is Klever. Zijn wilde speculaties hebben een serieuze beoordeling ervan tot dusver enkel bemoeilijkt.

Desondanks meent Klever tenslotte ook nog in een positie te zijn dat hij andere wetenschappers van advies kan dienen: „Een verbeterde teksteditie van de *Ethica* zal nu nog langer op zich laten wachten, omdat een uitgave zonder de tijdrovende zorgvuldige verwerking van de aanvullingen en correcties niet goed denkbaar is”⁶¹. Deze aanmaning is ongetwijfeld gericht aan het adres van F. Akkerman en mijzelf, aangezien wij die nieuwe kritische uitgave voorbereiden. Met deze tekststudie acht ik me verder ontslagen van de verplichting aan Klever verantwoording af te leggen over de aanpak van ons editiewerk.

SUMMARY: *Spinozistic Delusions*

W.N.A. Klever's claim that he has discovered new Spinoza texts is unfounded in every respect. The seventeenth-century manuscript annotations in a copy of Spinoza's *Opera posthuma*, kept in Leiden University Library (shelf mark 755 F 32), do not originate in the circle of Spinoza's friends, nor do they contain any material that derives from the philosopher himself. They are an intelligent reader's comments, and as such they constitute an important document of the immediate reception of Spinoza's philosophy. So far, the author has not been identified. It was certainly not Spinoza's correspondent E.W. von Tschirnhaus, and Klever's attempt to attribute the annotations to Tschirnhaus is a dismal failure: the four arguments adduced to substantiate this claim are altogether spurious.

61. W.N.A. KLEVER, Appendix, p. 49.